

IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNALI

VOL.3 № 2

2026

TERMINLARNING TARIXIY TARAQQIYOTI: ESKI IRRIGATSIYA ATAMALARI VA ZAMONAVIY TERMINLAR EVOLYUTSIYASI

Nazarova Sayyora Azimjanovna

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, katta o'qituvchi

Annotatsiya

Ushbu maqolada irrigatsiya sohasiga oid terminlarning tarixiy shakllanishi va zamonaviylashuv jarayoni ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda qadimiy va an'anaviy sug'orish leksikasi (ariq, jilg'a, anhor, soy, band, to'g'on, ko'lmak, zovur va boshqalar)ning semantik-funksional xususiyatlari, ularning terminlashuvi hamda me'yorlashuv bosqichlari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, XX–XXI asrlarda soha rivoji bilan bog'liq ravishda kirib kelgan yangi terminlar (drenaj, kollektor, melioratsiya, filtratsiya, mineralizatsiya, tomchilatib sug'orish, sprinkler, lazer tekislash, GIS/SCADA va b.)ning paydo bo'lish omillari, o'zlashish mexanizmlari va termin tizimidagi o'rni yoritiladi. Maqolada eski atamalar bilan zamonaviy terminlar o'rtasidagi uzviylik, sinonimiya-variantlilik, ma'no torayishi/kengayishi kabi jarayonlar asoslanib, irrigatsiya terminologiyasini tarixiy qatlamlar bo'yicha tasniflash taklif etiladi.

Kalit so'zlar: irrigatsiya terminlari, tarixiy leksika, terminlashuv, semantik evolyutsiya, o'zlashma terminlar, me'yorlash, drenaj, kollektor.

ИСТОРИЧЕСКАЯ ЭВОЛЮЦИЯ ТЕРМИНОВ: ТРАДИЦИОННАЯ ИРРИГАЦИОННАЯ ЛЕКСИКА И РАЗВИТИЕ СОВРЕМЕННОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

Назарова Сайёра Азимжановна

Ташкентский государственный экономический университет, старший преподаватель

Аннотация

В статье анализируется историческое развитие терминов ирригационной сферы и процессы модернизации терминологической системы. Рассматриваются традиционные и ранние ирригационные наименования (канал, арык, анхор, плотина, запруда, водоотвод, дренажные каналы и др.), их семантико-функциональные особенности, этапы терминологизации и нормализации. Отдельное внимание уделяется появлению и закреплению в XX–XXI вв. новых терминов, обусловленных технологическими изменениями и научным прогрессом (дренаж, коллектор, мелиорация, фильтрация, минерализация, капельное орошение, спринклерное орошение, лазерное выравнивание, GIS/SCADA и т. п.). Выявляются механизмы заимствования, словообразовательные модели и изменения значений (сужение/расширение, вариантность, синонимия). В качестве результата предлагается классификация ирригационной терминологии по историческим слоям и формулируются подходы к упорядочению терминов в отраслевых словарях и стандартах.

Ключевые слова: ирригационные термины, историческая лексика, терминологизация, семантическая эволюция, заимствования, нормализация, дренаж, коллектор.

HISTORICAL EVOLUTION OF TERMS: TRADITIONAL IRRIGATION VOCABULARY AND THE DEVELOPMENT OF MODERN TERMINOLOGY

Nazarova Sayyora Azimjanovna
Tashkent State University of Economics, Senior Lecturer

Abstract

This article examines the historical formation and modernization of irrigation-related terminology. It discusses traditional and early irrigation terms (e.g., canal/ditch systems, dams, embankments, water diversion structures) by focusing on their semantic and functional features, the stages of terminologization, and normalization. The paper also analyzes the emergence and consolidation of modern terms in the 20th–21st centuries driven by technological and scientific progress (drainage, collector, land reclamation, filtration, mineralization, drip irrigation, sprinkler irrigation, laser land leveling, GIS/SCADA, etc.). Key mechanisms of borrowing, word-formation patterns, and meaning changes (narrowing/extension, variation, synonymy) are identified. The study proposes a historical-layer classification of irrigation terminology and outlines practical implications for standardization and sector-specific lexicography.

Keywords: irrigation terminology, historical vocabulary, terminologization, semantic change, borrowing, standardization, drainage, collector.

Irrigatsiya insoniyat sivilizatsiyasining eng qadimiy xo‘jalik faoliyat turlaridan biri bo‘lib, u bilan bog‘liq atamalar ham uzoq tarixiy taraqqiyot yo‘lini bosib o‘tgan. Sug‘orma dehqonchilikning shakllanishi va rivojlanishi jarayonida suvni olish, taqsimlash, oqizish, to‘plash hamda yerning meliorativ holatini yaxshilashga doir ko‘plab nomlar vujudga kelgan va avloddan-avlodga o‘tib kelgan. Bunday atamalar dastlab umumxalq leksikasi tarkibida, amaliy tajriba va mahalliy muhit bilan bog‘liq holda qo‘llangan bo‘lsa, vaqt o‘tishi bilan ularning bir qismi terminlashib, irrigatsiya-melioratsiya sohasining maxsus lug‘aviy tizimiga aylangan. Shuning uchun irrigatsiya terminologiyasining tarixiy qatlamlarini aniqlash, eski atamalar va zamonaviy terminlar o‘rtasidagi uzviylikni ko‘rsatish hamda ma‘no o‘zgarishlarini ilmiy izohlash tilshunoslik va sohaviy terminshunoslik uchun dolzarb masaladir.

Zamonaviy davrda irrigatsiya va melioratsiya tizimlari texnologik jihatdan keskin yangilanib bormoqda: tomchilatib sug‘orish, sprinkler texnologiyalari, lazer tekislash, avtomatlashtirilgan boshqaruv (SCADA), geoinformatsion tizimlar (GIS), masofaviy monitoring kabi yechimlar amaliyotga kirib kelmoqda. Bu jarayon yangi terminlarning paydo bo‘lishini, mavjud atamalarning ma‘nosini toraytirish yoki kengaytirishni, shuningdek, sinonimik variantlar va o‘zlashmalar bilan bog‘liq me‘yoriy muammolarni yuzaga keltirmoqda. Bir tomondan, “ariq”, “anhor”, “zovur”, “to‘g‘on”, “band” singari an‘anaviy nomlar o‘z semantik yadrosini saqlagan holda zamonaviy texnik tasniflarda ham qo‘llanmoqda; ikkinchi tomondan esa “drenaj”, “kollektor”, “filtratsiya”, “mineralizatsiya” kabi ilmiy-texnik terminlar soha tili tarkibida mustahkam o‘rin egallamoqda. Demak, irrigatsiya terminlari tizimi tarixiy qatlamlar kesimida ham, zamonaviy ilmiy-texnologik rivojlanish ta‘sirida ham dinamik jarayon sifatida namoyon bo‘ladi.

Mazkur maqolada irrigatsiya terminlarining tarixiy taraqqiyoti ikki yo‘nalishda yoritiladi: birinchisi — eski irrigatsiya atamalarining kelib chiqishi, qo‘llanish doirasi va terminlashuv jarayonlari; ikkinchisi — zamonaviy terminlarning paydo bo‘lish omillari, o‘zlashish yo‘llari hamda semantik evolyutsiyasi. Tadqiqotning maqsadi irrigatsiya terminologiyasida tarixiy uzviylik va innovatsion yangilanish nisbatini ko‘rsatish, ma‘no o‘zgarishlari (torayish, kengayish, ko‘chish), sinonimiya-variantlilik va me‘yorlash muammolarini ilmiy asosda tahlil qilishdan iborat. Ushbu yondashuv irrigatsiya-melioratsiya terminlarini tartibga solish, sohaviy lug‘atlar tuzish va terminlardan ta‘lim hamda amaliyotda

izchil foydalanish uchun nazariy-metodik asos bo'lib xizmat qiladi.

Irrigatsiya terminlarining tarixiy taraqqiyotini o'rganishda, avvalo, terminning "so'z" emas, tushuncha-ta'rif-nomlanish tizimi sifatida qaralishi muhim. Terminologik tadqiqotlarda konsept (tushuncha) va uning nomlanishi (termin)ni farqlash, ta'riflarning aniq berilishi, terminlar tizimining ichki ierarxiyasini ko'rsatish kabi metodik talablar ISO 704 standartida konseptual asoslangan. Shu yondashuv irrigatsiya leksikasini ham tarixiy qatlamlar bo'yicha "nomlanishlar ro'yxati" sifatida emas, balki irrigatsiya amaliyoti rivojiga mos tushunchalar tizimining evolyutsiyasi sifatida tahlil qilish imkonini beradi. Terminologiya nazariyasida E. Wüster maktabi (General Theory of Terminology) ham terminlarni standartlashtirish, variantlilikni kamaytirish va ixtisoslashgan lug'at tuzish tamoyillarini ishlab chiqqani bilan e'tiborlidir; keyingi sharhlarda Wüster yondashuvining konsept-markazli metodikasi tarixiy termin tadqiqotlari uchun ham nazariy poydevor bo'lib xizmat qilishi qayd etiladi.

O'zbek tilida irrigatsiya atamalarining tarixiy qatlamini aniqlashda eng ishonchli tayanch manbalardan biri — ko'p jildli **"O'zbek tilining izohli lug'ati"**dir: unda umumtil leksikasida faol bo'lgan, biroq irrigatsiya sohasi bilan bevosita bog'liq birliklarning ma'nolari, misollar va uslubiy belgilari beriladi. 2006–2008 yillardagi 5 jildli nashr ham, keyingi lotin yozuvidagi nashrlar ham irrigatsiya atamalarini normativ izohlash va tarixiy semantikani tekshirishda muhim manba sifatida qo'llanadi. Masalan, "anhor"ning "katta ariq, katta sug'orish kanali" tarzida izohlanishi irrigatsiya leksikasida "ariq–anhor–kanal" kabi nomlanishlarning o'lcham/miqyos belgisi bo'yicha farqlanishini ko'rsatadi. Shu turdagi lug'aviy izohlar tarixiy terminlashuv jarayonini (umumtil birliklarining sohaviy ma'noda mustahkamlanishi) tahlil qilishga asos beradi.

Tarixiy qatlamni chuqurlashtirishda etimologik manbalar alohida o'rin tutadi. Xususan, Sh. Rahmatullayevning "O'zbek tilining etimologik lug'ati" irrigatsiya bilan bog'liq qadimiy leksik birliklarning kelib chiqishi, o'zlashma qatlamlar (fors-tojik, arab, rus/yevo'ropa) va semantik ko'chishlarini izohlashga imkon beradi. Bu yo'nalishda toponimik materiallar ham juda qimmatli: sug'orish inshootlari, suv yo'llari va gidrotexnik obyektlar nomlari ko'pincha joy nomlariga ko'chgan (masalan, anhor, band/to'g'on bilan bog'liq komponentlar). T. Nafasov va V. Nafasovning toponimik izohli lug'ati singari manbalarda "anhor", "band/to'g'on" mazmuni bilan bog'langan toponimlar orqali irrigatsiya terminlarining tarixiy yashovchanligi, hududiy variantlari va semantik yadrosi kuzatiladi. Shuningdek, toponimika bo'yicha darsliklarda "zovur" kabi birliklarning kelib chiqishi va dialektal/tarixiy qatlamlari haqida izohlar uchraydi; bu esa irrigatsiya terminlaridagi o'zlashmalar va mahalliylashuv jarayonini aniqlashga yordam beradi.

Irrigatsiya terminlari evolyutsiyasi faqat til ichki taraqqiyoti bilan emas, balki sug'orish tizimlarining real tarixiy rivoji bilan ham belgilanadi. Markaziy Osiyoda sug'orish tarmoqlarining qadimiyligi va ularning hududiy nomlari (yirik ariqlar/kanallar) haqidagi tarixiy adabiyotlar irrigatsiya atamalarining madaniy-tarixiy kontekstini beradi. Masalan, "Markaziy Osiyo xalqlari tarixi" kabi manbalarda ilk o'rta asrlarda Chirchiq daryosi atrofida yirik sug'orish tarmoqlari qazilgani tilga olinadi; bu tipdagi ma'lumotlar irrigatsiya terminlarining "real obyekt" bilan bog'liq ravishda shakllanganini tasdiqlaydi. So'nggi yillarda Markaziy Osiyodagi qadimgi sug'orish tizimlariga bag'ishlangan maqolalar ham (ilmiy-ommabop va ilmiy platformalarda) sug'orish amaliyotining tarixiy bosqichlari va terminlarning funksional o'zgarishini izohlashda qo'shimcha kontekst beradi.

Zamonaviy qatlamda irrigatsiya terminologiyasi asosan melioratsiya va gidrotexnika rivoji, ilmiy-texnik taraqqiyot va boshqaruv texnologiyalari bilan boyigan. Bu jarayonda "drenaj", "kollektor", "kollektor-drenaj tarmog'i", "filtratsiya", "mineralizatsiya", "tomchilatib sug'orish" kabi terminlar faol qo'llanadi; ular ko'pincha rus/yevo'ropa terminologik

modeliga tayanib kirib kelgan va keyinchalik o'zbek tilida me'yorlashuv bosqichini o'tagan. Ushbu qatlamni tavsiflashda sohaviy izohli lug'atlar muhim: masalan, qishloq xo'jaligiga oid atamalar jamlangan izohli lug'atlarda drenaj, kollektor-drenaj tarmog'i, melioratsiya jarayonlariga oid atamalar izohlanadi va ularning sohaviy qo'llanish doirasi beriladi.

Adabiyotlar tahlili umumiy xulosa sifatida shuni ko'rsatadiki, irrigatsiya terminlarini tarixiy o'rganishda uchta yo'nalish bir-birini to'ldiradi: (1) terminologiya nazariyasi va standartlar (konsept-markazli yondashuv), (2) leksikografik va etimologik manbalar (eski qatlamning ma'no yadrosi va kelib chiqishi), (3) tarixiy-gidrotexnik kontekst (terminning real obyekt va amaliyot bilan bog'lanishi). Shu bilan birga, mavjud ishlarda ko'pincha diaxron (bosqichma-bosqich) termin xaritasi yetarlicha tizimlashtirilmagan: ya'ni "eski atama → terminlashuv → zamonaviy ekvivalent/variant → me'yoriy shakl" zanjiri doim ham izchil ko'rsatilmaydi. Ayniqsa, sinonimiya va variantlilik (ariq/anhor/kanal; zovur/drenaj; band/to'g'on) hamda o'zlashma terminlarning o'zbekcha ekvivalentlari masalasida me'yoriy-tavsiyaviy xulosalar ko'proq konseptual model va korpus asosli kuzatuvlar bilan mustahkamlanishni talab qiladi.

Tahlil shuni ko'rsatdiki, irrigatsiya terminologiyasi tarixan bir yo'la shakllangan yaxlit tizim emas, balki sug'orish amaliyoti va gidrotexnik tafakkur rivoji bilan birga bosqichma-bosqich qatlamlashib borgan leksik-semantik maydondir. Eski irrigatsiya atamalari, odatda, mahalliy xo'jalik tajribasi asosida vujudga kelgan bo'lib, ular suv bilan bog'liq obyektning ko'rinishi va funksiyasini bevosita nomlashga xizmat qilgan: masalan, ariq/anhor/soy/jilg'a kabi birliklar suv oqimi yo'nalishi va miqyosi bilan, band/to'g'on suvni to'sish va boshqarish bilan, zovur esa ortiqcha suvni chiqarish kabi amaliy vazifa bilan bog'langan. Bu qatlamda terminlashuvning asosiy mexanizmi — umumtil birliklarining muayyan professional kontekstda barqaror ishlatilishi natijasida sohaviy ma'no kasb etishi (ya'ni semantik ixtisoslashuv)dir.

Zamonaviy bosqichda irrigatsiya terminlarining evolyutsiyasi ikki omil bilan jadallashgani aniqlandi: birinchisi, melioratsiya va gidrotexnika fanining institutlashuvi; ikkinchisi, texnologik yangilanish (mexanizatsiya, avtomatlashtirish, monitoring). Natijada termin tizimiga ilmiy-texnik o'zlashmalar (drenaj, kollektor, filtratsiya, mineralizatsiya va b.) hamda yangi nomlash modellari (tomchilatib sug'orish, sprinkler sug'orish, lazer tekislash, GIS/SCADA) kirib kelgan. Bu jarayonlarda ikki xil tendensiya kuzatildi: (a) eski atamalar "o'z o'rnida" qolib, zamonaviy tasniflarda umumiy nom sifatida ishlashda davom etadi (masalan, ariq/kanal kabi); (b) ayrim eski birliklar ma'lum vazifa-texnologiya doirasida torayib, ularning o'rniga aniqroq, xalqaro standartga yaqin terminlar kengaya boradi (masalan, zovur — ko'proq umumiy "oqizish/chiqarish" obyektini bildirsa, drenaj — aniq meliorativ-texnik tizimni anglatadi).

Tahlil natijasida irrigatsiya terminologiyasini tarixiy qatlamlar bo'yicha quyidagicha umumlashtirish mumkin: (1) an'anaviy-amaliy qatlam (mahalliy sug'orish tajribasi bilan bog'liq nomlar: ariq, anhor, band, to'g'on, zovur va b.); (2) ilmiy-texnik qatlam (melioratsiya, gidrotexnika va geologiya bilan bog'liq terminlar: drenaj, kollektor, filtratsiya, mineralizatsiya va b.); (3) innovatsion-raqamli qatlam (texnologiyalar va boshqaruv tizimlariga oid birliklar: tomchilatib sug'orish, sprinkler, lazer tekislash, GIS/SCADA va b.). Ushbu qatlamlar bir-birini inkor etmaydi; aksincha, hozirgi soha matnlarida ko'pincha bir matnning o'zida uch qatlam birliklari parallel ishlatiladi, bu esa terminlar tizimining tarixiy uzviyligi saqlanayotganini bildiradi.

Amaliy natija sifatida shuni qayd etish mumkinki, irrigatsiya terminlarining barqarorligi va aniqligini ta'minlash uchun "eski atama → zamonaviy termin → qo'llanish doirasi" munosabatini izchil ko'rsatadigan diaxron termin xaritasi zarur. Ayniqsa

sinonimiya/variantlilik mavjud joylarda (ariq–anhor–kanal; zovur–drenaj) terminlarning farqlovchi belgilarini (miqyosi, konstruksiyasi, funksiyasi, texnik standartdagi o‘rni) aniq belgilash, sohaviy lug‘at va darsliklarda bir xil me‘yorni ushlab turish irrigatsiya terminologiyasining keyingi rivoji uchun muhim metodik xulosadir.

Maqolada irrigatsiya terminlarining tarixiy taraqqiyoti tahlili irrigatsiya terminologiyasi dinamik va qatlamli tizim ekanini ko‘rsatdi. Eski irrigatsiya atamaları asosan xalq xo‘jaligi tajribasi hamda mahalliy muhitga tayangan holda vujudga kelib, suv obyektlari va inshootlarining ko‘rinishi hamda funksiyasini bevosita nomlash orqali shakllangan. Vaqt o‘tishi bilan bunday birliklarning bir qismi semantik ixtisoslashuv asosida terminlashib, irrigatsiya-melioratsiya sohasining barqaror nomlanishlariga aylangan. Zamonaviy bosqichda esa fan-texnika taraqqiyoti, melioratsiya tizimlarining kengayishi va innovatsion texnologiyalarning kirib kelishi natijasida irrigatsiya terminlar tizimi o‘zlashmalar va yangi nomlash modellari bilan sezilarli boyigan.

Tahlil natijalari irrigatsiya terminlarida ma‘no torayishi, kengayishi va qayta nomlash jarayonlari faol kechayotganini, ayniqsa sinonimiya va variantlilik (ariq–anhor–kanal; zovur–drenaj; band–to‘g‘on) terminologik aniqlikni pasaytirishi mumkinligini tasdiqladi. Shu bilan birga, an‘anaviy-amaliy, ilmiy-texnik va innovatsion-raqamli qatlamlarning parallel qo‘llanishi irrigatsiya terminologiyasida tarixiy uzviylik saqlanayotganini ham ko‘rsatadi. Demak, irrigatsiya terminlari evolyutsiyasi “eski va yangi” qarama-qarshiligi emas, balki tarixiy nomlanishlar negizida yangi tushunchalarning paydo bo‘lishi va aniqlashib borishi bilan tavsiflanadigan jarayondir.

Umumiy xulosa sifatida irrigatsiya terminologiyasini tartibga solishda diaxron yondashuv muhim: “eski atama → zamonaviy termin → qo‘llanish doirasi” munosabatini izchil ko‘rsatadigan termin xaritasini yaratish, sinonimik birliklarning farqlovchi belgilari (miqyos, konstruksiya, funksional vazifa, standartdagi o‘rni)ni aniq belgilash hamda sohaviy lug‘at va darsliklarda yagona me‘yorni saqlash zarur. Bu esa irrigatsiya-melioratsiya terminlarining ilmiy aniqligi, amaliy qo‘llanishdagi izchilligi va kelgusidagi standartlashtirish jarayonlarini kuchaytirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. ISO 704:2022. Terminology work — Principles and methods. — Geneva: International Organization for Standardization, 2022. — [Elektron resurs].
2. Wüster, E. Einführung in die allgemeine Terminologielehre und terminologische Lexikographie (in 2 Teilen). — Wien; New York: Springer, 1979.
3. Trojar, M. Wüster’s View of Terminology // Slovenski jezik – Slovene Linguistic Studies. — 2017. — Vol. 11. — P. 55–85.
4. O‘zbek tilining izohli lug‘ati: 5 jildli, 80 000 dan ortiq so‘z va so‘z birikmasi / A. Madvaliyev tahriri ostida. — Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2006–2008. — 5 j.
5. Rahmatullayev, Sh. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati. — 1-kitob: Turkiy so‘zlar. — Toshkent: “Universitet” nashriyoti, 2000.
6. Rahmatullayev, Sh. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati. — 2-kitob: Arab so‘zlari va ular bilan hosilalar. — Toshkent, 2003.